

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2023, 141-149

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 82/ 821(316.3.4)

DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_4_15

**Т. КАСЫМБЕКОВДУН “БАСКЫН” РОМАНЫНДАГЫ АДАМ ЖАНА КООМ
МАСЕЛЕСИ**

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В РОМАНЕ Т.КАСЫМБЕКОВА “БАСКЫН”
 (“ВТОРЖЕНИЕ”)

THE PROBLEM OF PERSON AND SOCIETY IN T. KASYMBEKOV’S NOVEL “BASKYN”
 (“INVASION”)

Абдумухамед кызы Нуриза

Абдумухамед кызы Нуриза

Abdumuhamed kzy Nuriza

окутуучу, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
преподаватель, Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына

Lecturer, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn

kaarovanuriza@gmail.com

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “БАСКЫН” РОМАНЫНДАГЫ АДАМ ЖАНА КООМ МАСЕЛЕСИ

Аннотация

Макалада классик жазуучу Т. Касымбеков “Баскын” романында тарыхый мезгилдин, татаал, трагедиялуу учурун панорамалуу чагылдырып, адам, коом проблемасын чагылдырууда конкреттүү личносттордун тагдырлары, мүнөздөрү жана алардын образдарындагы тарыхый чындык менен көркөм чындыктын карым-катышы изилдөөгө алынды. Сүрөттөөгө алган доорду, адам тагдырларын көрсөтүүдө тарыхый документтер менен ойдон кошууларды гармониялык айкалышка келтирип, чоң жалпылоолорго көтөрүп, адам табиятына ичкертен кирип, жаңыча ойлор, жаңыча көркөм каражаттар менен ачып бере алган. Адам, коом проблемасын козгоодо сапаттык бийиктик багытына карай чымырканган изденүүлөр, жаңы табылгалар менен коштолгон. Романда адам менен коомдун карым-катышы тереңдетилип, ар кыл проблемалык аспектен каралган жана маселенин масштабы кеңейген. Чыгарманын көркөм дүйнөсүндө тарыхый адамдар мүнөзүнү татаалдыгы, карама-каршылыктуулугу, ички сырлары, оң-терс сапаттары, терең психологиясы менен диалектикалык кыймылда экендиги анализденди. Т. Касымбеков дүйнөлүк классикалык адабияттын реалисттик салттарын мыкты өздөштүргөндүгү, улуттук көркөм сөз өнөрүн психологизм менен байытып, тарыхый роман жанрын жаңы сапаттык көркөм бийиктикке көтөргөндүгү белгиленди.

Ачкыч сөздөр: тарыхый окуя, тарыхый эстутум, көркөм чындык, трагедия, мотив, интерпретация, документалдуулук.

Проблема человека и общества в романе Т.Касымбекова “БАСКЫН”

The problem of person and society in T.Kasymbekov's novel “BASKYN”

Аннотация

В статье панорамно изображен сложный, трагический момент исторического периода, судьбы и характеры конкретных личностей, соотношение исторической и художественной правды в их образах в романе писателя-классика Т. Касымбекова “Басын”. Он сумел создать гармоничное сочетание исторических документов и художественной литературы в изображении эпохи, человеческих судеб, довести их до больших обобщений. В постановке проблемы человека и общества поиск высшего качества сопровождался новыми открытиями. В романе углубляется связь человека и общества, она рассматривается с различных проблемных сторон и расширяется масштаб проблемы. В художественном мире произведения проанализировано, что исторические люди находятся в диалектическом движении со своей сложностью характера, противоречиями, внутренними тайнами, положительными и отрицательными качествами, глубокой психологией. Было отмечено, что Т.Касымбеков овладел реалистическими традициями мировой классической литературы, обогатил психологизмом национальное искусство речи, поднял жанр исторического романа на новую качественную художественную высоту.

Ключевые слова: историческое событие, историческая память, трагедия, мотив, интерпретация, документальность.

Abstract

In the article, the classic writer T. Kasymbekov's novel “Basyn” panoramically depicts a complex, tragic moment in the historical period, and the fates and characters of specific individuals, the relationship between historical truth and artistic truth in their images were studied in the depiction of human and social problems. He managed to create a harmonious combination of historical documents and fiction in depicting the era, human destinies, and bring them to great generalizations. In posing the problem of man and society, the search for the highest quality was accompanied by new discoveries. The novel deepens the connection between man and society, it is examined from various problematic aspects and the scale of the problem expands. In the artistic world of the work, it is analyzed that historical people are in a dialectical movement with their complexity of character, contradictions, internal secrets, positive and negative qualities, and deep psychology. It was noted that T.Kasymbekov mastered the realistic traditions of world classical literature, enriched the national art of speech with psychologism, and raised the genre of the historical novel to a new qualitative artistic height.lifestyle.

Keywords: historical event, historical memory, artistic reality, tragedy, motive, interpretation, documentary.

Киришүү

Совет доорунда түптүү журтубуздун өткөн тарыхына, адабий мурастарына жана инсан таануу багытына саясий кылычтар чабылып, өз атынан аталбай, мезгил бүктөмүндө калып келген. Өлкөбүз 1990-жылдардан эгемендүүлүккө ээ болуп, коомдук-саясий түзүлүштө гана эмес, көркөм өнөрдө да демократиялык кайра түзүүлөр шарапатын тийгизгендиги байкалат. Жаңы коомдук түзүлүштүн шартында сөз эркиндигине кеңири жол ачылып, жаңы тематикалык багыттагы олуттуу проблемалуу нуктагы көркөм нарктар жаралды. Ошондуктан адабият таануу илиминде эгемендүү жылдарда жарык көргөн кыргыз романдарынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн системалуу концептуалдуу изилдөө маселеси күн тартибине коюлду. Анын ичинде Адам, коом, мезгил проблемасы - бул искусствонун бардык түрлөрүндө кайсы доор болбосун түбөлүктүү тема катары бүгүнкү күнгө чейин ар тараптуу, көп багыттуу, түрдүү мүнөздө интерпретацияланып келет. Адам, коом, мезгил маселесинин призмасынан иликтөөгө алууда Төлөгөн Касымбековдун “Баскын” романын объектиге алдык.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Залкар жазуучу Т.Касымбековдун “Баскын” романындагы адам, коом, мезгил маселесинин чагылдырылышы, тарыхый чындык менен көркөм чындыктын карым-катышы, сүрөткердин чеберчилигин анализдөө макаланын актуалдуулугун шарттады.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Изилдөөнүн объектиси – Т. Касымбековдун “Баскын” романы. Ал эми изилдөө предмети-аталган чыгармадагы адам жана коом маселесинин көркөм интерпретацияланышын өзгөчөлүктөрүн айкындоо.

Иликтөөнүн методдору. Макалада адабият таануу илиминдеги жетишкендиктерге таянып, адабий-тарыхый, салыштырмалуу-типологиялык методдорун негизинде ишке ашты.

Натыйжалар жана талдоолор. Азыркы учурда улуттук кайра жаралуу шартында коомдук, саясий-экономикалык проблемалар менен бир катарда кыргыз адабият таануу илимин жаңыча көз карашта иликтөө маселеси да күн тартибине коюлду. Эгемендүү жылдары кыргыз романдарында идеялык-тематикалык жактан өзгөчөлүктөр орун алды. Натыйжада адамдын коом алдында гана эмес, коомдун адамдын алдындагы милдети терең психологиялуу, индивидуалдуу стилдик бөтөнчөлүктөрү менен чагылдырган чыгармалар жаралды. Ар бир мезгилде жазуучулар чыгармаларында сүрөттөөгө алган доордун мүнөзүн, ал заманда жашаган элдин тагдырын, күрөш жолдорун, дүйнө таанымын, башынан өткөргөн ар түрдүү окуяларын, кайсы бир каармандарга типтештирип, байлап, көркөмдөлгөн өң-түс берип окурманга тартуулайт. Мына ушундай элди ойготкон, духун көтөргөн, таалим-тарбия, эстетикалык рух берген, тарыхый эстумубузду калыптандырган Т. Касымбековдун “Баскын” романы.

Улуттук адабиятыбыздагы этаптуу чыгарма “Сынган кылычта” XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кокон хандыгынын мезгилиндеги түштүк кыргыздардын коомдук-социалдык, саясий турмушу, тарыхый кыйын-кезең абалы, күрөш жолдору, дүйнө таанымы эпикалык масштабда чагылдырылган. Ал эми “Сынган кылычтын” тематикалык-идеялык жаткан улантып, толуктаган “Баскын” романы түндүк кыргыздарга Россия империясынын оторчулук экспансиясы сүрөттөлөт. Тарыхый жагынан алып караганда, Кыргызстандын Россиянын курамына бириктирилиши орус капитализминин ичкерки аймактарда тамырынын тереңдеши, чет мамлекеттерди көздөй канат жайып өнүгүшү жана падышачылыктын XIX кылымдын

үчүнчү чейрегиндеги колониалдык саясаты менен түздөн-түз байланыштуу. Тилекке каршы, совет доорунда кыргыз тарыхы боюнча изилдөөлөрдө Кыргызстанда Россиянын үстөмдүгүнүн орношу “кыргыз элинин өз ыктыяры менен Орусия курамына кириши” деп жасалма түрдө тарых бурмаланып келген. Анткени тотолитардык системанын кесепетинен илимдеги жасалма корутундуларга жол берүүгө, тарыхка таптык мамиле, партиялуулук принципке айланып калган. Кылт этсең улутчул деген жардык-жалааны жаба салып, эл достугуна, кең пейил орус элинин кадыр баркына шек келтирүүчүлөр катары куугунтуктап же репрессиялап жок кылышкан.

Ал эми Орусияга Кыргызстан өз ыктыяры менен кошулду деген чейрек кылым улуттубуздун тарыхында жасалма жазылып келген саясаты, тезисти Т.Касымбеков “Баскын” романында жокко чыгарып, четке какты. Орусиянын падышалык аскерлери түндүк кыргыздарды мыкаачылык менен согушта кырып-жоюп, күчкө салып колонияга айландырганын тарых чындыгынын изи менен кашкайта ачып берди. Ошол кезде түндүк кыргыздар татаал тагдырга кабылып, оор саясий турмушту башынан кечирип жаткан. Уруулар аралык чыр чатактар ырбап, кыргызды туш тараптан жерине көз арткан жоо курчап, ал чиеленишкен чыйырлардын айрылышына кептелди. Өз ара жаңжалдардан алсыраган кыргыз эли өз алдынча түндүк көтөрүп, түпөктүү туу сайып биримдиги бекем мамлекет түзө албады.

Даанышман жазуучу Т. Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Баскын” чыгармаларында адам коомдук мамилелердин гана туундусу болбостон, коомдун мамилелердин өзгөрүшүнө таасир эткен тарыхый инсандарды терең психологиялуу, философиялуу татаал карама-каршылыктуу сүрөттөөнүн жолун тапкан. Баарыдан мурда адамдын ички дүйнөсү, психологиялык карама-каршылыктар жазуучу тарабынан терең иликтене баштаган. Чындыгында совет доорунда тарыхый инсандардын ишмердүүлүгү көбүнесе социалисттик реализмдин туткунунан чыга албай саясий-идеологиялык ыңгайда таптык позицияда сүрөттөлгөн. Кыргыз адабиятында социалисттик реализмдин айлампасынан чыгып, улуттук көркөм аң-сезимдин өзүн-өзү таануу багытына бурган, тарыхый темага болгон мамиленин жаңы дооруна из салган көркөм-эстетикалык интерпретациясы “Сынган кылыч” баштаган романдарынан башталды. Улуттук адабият үчүн калемгердин чоң жаңылыгы адамды ачуу жана историзм принцибин чыгармачылык менен өздөштүргөндүгү болду (Раимбердиева, 2020; Колбаева, 2021).

Ал эми “Баскын” романында да адам жана коомдун өз ара карым-катнаш маселеси да андан ары тереңдетилип масштабы кеңейген. Чыгармадагы окуя 1859- жылдан башталат да орус падышачылыгынын оторчулук саясатынын жүрөк титиреткен картинасы генштабдын офицери капитан Венюков баштаган “Тынчтык жана илим экспедициясы” деген шылтоо менен казак орус солдаттары Сары Өзөн, Чүй өрөөнүн каптап кирип, эгилген күздүк буудайды майкандап, тебелетип кирип, андан ары торпок кайтарган баланы “киши кийик” деп аткылап кордошуп, Ысык-Көлдөгү балыктарды четинен кырып канга боегон мыкаачылыктары тартылат.

Окурман “Баскын” романынын драмалуу окуялардын чордонунда белгилүү элдик баатырлар Жантай уулу Шабдан, Байтик баатыр менен жолугушат. Анткени жазуучунун түпкү чыгармачылык мүдөөсү сүрөттөлгөн доордун типтүү өкүлү катары болгондо да кыргыз элинин тарыхына кирген журт башчылары, мамлекеттик ишмер ошол мезгилдин оош-кыйыш жолун жалпылаган бараандуу тарыхый фигураларды көрсөтүү болгон. Ал эми Россия

падышачылыгынын Кыргызстанды күч менен басып алуу, колонияга айландыруу процессинде Шабдан менен Байтикти айланып өтүү мүмкүн эмес эле, аларсыз реалдуу тарыхый фактылар менен эсептешпей, чындыкты бурмалоого тете болмок.

Албетте, “Баскын” романынын сюжеттик негизинде эң биринчи кыргыз-орус мамилеси жатат. Чыгармадагы дал ушул татаал, трагедиялуу кырдаалды көрсөтүү боюнча көптөгөн тарыхый инсандар катышат. Сары Өзөн, Чүйдү башкарган “узун акыл” Жангарач бий, аттуулдук сезими күчтүү, даназалуу баатыр Байтик, ак орустарга ак кызматы өтөгөн аяр Шабдан баатыр, даанышман, патриот Алымбек датка, мезгилинен оозуп жашаган Алай канышасы-Курманжан датка, Кокон төбөлдөрү Канаат-ша, Иса олуя, Рахматулла, тоо булбулдары Токтогул менен Жеңижок, атактуу комузчу Ниязалы, орус аскер кызматчылары-Скобелев, Колпаковский, Ионов, Циммерман ж.б. Мындан башка дагы чыгармадагы окуянын тутумунда тарыхый инсандардын ондогон тобу катышып, белгилүү бир идеялык -көркөмдүк кызмат аткарып турат. Чындыгында “Сынган кылычка” караганда “Баскында” тарыхый инсандардын катышуусу басымдуу орунду ээлейт.

“Баскын” романында орус колонизаторлорунун түндүк кыргыздарды басып алган мезгили Шабдан менен Байтиктин драмалуу тагдырына туш келиптир. Анткени дал ушул чыгармадагы адам, коом, мезгил проблемасы кыргыз-орус мамилесинде чоң роль ойногону алардын образы аркылуу көрсөтүлгөн. Романда Байтиктин өзгөчө жүк көтөргөн тарыхый тагдырын көркөм интерпретациялоодо акылман журт башчысы, эл коргогон баатыр, ашкере кайраттуу, улуу адамдык сапаттарын чеберчилик менен сүрөттөп берген. Эң оболу каармандын тагдыры, саясий ишмердүүлүгү Орусия колонизаторлорунун Кыргызстанды каратып алган кандуу согуштар менен коштолгон катаал мезгилдери менен тыгыз байланышат.

Автор Байтиктин өмүр баянын узун-сабак баяндап олтурбастан сюжеттин тутумунда Жангарач бийдин эскерүүсү аркылуу берилип, айрым деталь, штрихтер менен жаркыган, орошон образын ачууга жетишкен. Ак сөөк Канайдын үчүнчү аялынан төрөлгөн Байтик теңсинбеген атасынан четте өссө да, Таласта эр жетип, табиятынын акылдуу, эр көкүрөк, эл башкарууга жөндөмдүү касиеттери менен көрүнүп, эки ата өткөн тууганы Сары Өзөн Чүйдү башкарган манап Жангарач колундагы бийлигин аргасыз өткөзүп жатканда, нааразы болгон жакындарына: “Кимиң тең тайлашасын ушу менен?! Өзүм бердим атасынын тизгинин, бүгүн бербесем эртең эле өзү эле алып коет! Кана, кимиң кармаша аласың?! Ыя?!” (Касымбеков, 2008),-деп моюндап жатышы тегин жерден эмес.

Романда Байтик жол башчылык, элдин жүгүн алган намыстуулугу, баатырдык сапаттары орус баскынчыларын баштап келе жаткан Бекештин тайманбастан чыккынчылык жүзүн ачып, ал аркылуубүтүндөй казакты чарк айлантып бийлеп жаткан Тезекке каяша айтып турушу элди, мекенди ыйык туткан улуу духу, аттуулдук сезими күчтүү инсандын эрдиги. Кокон ордосунун миңбашысы Рахматулланы тойго чакырса кесири башынан ашып, жигиттери “кесе сунган келинге кол салып” кылымдап келе жаткан салтты бузат, ар-намысына доо кетирет. Жазуучу Рахматулланы өлтүрүү сценасын жандуу ары ишенимдүү сүрөттөп берген. Ордонун билерманы, оңой жоо эмес миңбашынын көзүн тазалаган жигити Көкүмгө: “Эми бери кара Көкүм,-деди,-эртеби, кечпи болор доо сага түшүп жүрбөсүн, “Байтик сайды” деп эле кой муну, мейли, мен өзүм тартайын тартарын, мен өзүм көрөйүн көрөрүн. Башын кесип, байлап кой

менин канжыгама, эл көрсүн!” (Касымбеков 2008),-деп жатышында реалдуу окуялардын изи жатат.

Жазуучу Рахматулла бек менен Байтикке тиешелүү буга чейинки белгилүү маалыматтарга айрым кошумчаларды, жаңы штрихтерди кошкон. Ар бир тарыхый окуяга, инсандарга өз баасын бериш, өз алдынча аңдап түшүнүү жазуучунун дүйнө тануусуна, чыгармачылык изденүүсүнө байланыштуу маселе. Автор турмуш окуяларын көркөм жалпылоо деңгээлине көтөрүп, бир жагынан Рахматулла бектин ашкере мансапкор мыкаачылыгын, түркөйлүгүн жана Кокон ордосунун билермандарынын элге жасаган зулумчулуугун, залымдигин көрсөтсө, экинчи жактан Байтиктин кандай кырдаал болсо да адамгерчилигин, намыстуулгун, эл башкарган өрнөктүү касиеттерин сактап калган күчтүү адамдык натурасын чагылдырган.

Тарыхый булактарда Байтик баатыр Жангарач бийден айрымаланып, орус таасирине көбүрөөк кирген. Орус баскынчыларынын Пишпек, Токмок, Мерке, Олуя –Ата чептерин талкалоого катышкан эрдиктери үчүн ал капитан чинин алып, III даражадагы Станислав орденин, Анненская лентасына тагылган алтын медаль менен сыйланганы маалым.Өз мезгилинде Байтик баатыр орус баскынчыларынын кандуу чеңгелинен элди сактап калууну, коргоону эрте түшүнгөн, бүтүндөй аң - сезимдүү жашоосу ушул жоопкерчиликтүү ишке багытталган. Т. Касымбеков да оомалуу-төкмөлү заманда жашаган Байтиктей элдик баатырдын, жол башчынын ишмердүүлүк таржымалын, тарыхый ордун көркөм интерпретациялоону чеберчилик, көркөм -эстетикалык бийиктикке көтөрө алгандыгы менен чыгарманын көркөм наркы баалуу.

“Баскын” романындагы башкы каармандардын бири- Сары Өзөн, Чүй өрөөнүн бийлеген Жантай улуу Шабдан. Окуянын башталышында эле белгилүү манап атасы Жантай аны орустардын “Тынчтык жана илим экспедициясынын” тобуна кошот. Ал орус баскынчыларынын өкүлдөрү менен бала кезде кездешип, ак падышага ак кызмат көрсөтөт. Романда кекирейген кексе төрөлөр келип бийлик жүргүзөөрү, эки тизгин, бир чылбырды өз колдоруна алаары, кыңк этсең төбө кандаганга даяр ак падышанын чет жакалардагы жасоолдору-канкор казак орустар, самсыган дыйкандар кара таандай каптап келип, жер соорусу Чүй менен Көлдө мыкты өрөөн, жайыктарды тартып алаары, түркүн салык салып, кыргыздарды колонияга айланттары реалдуу окуялардын негизинде көрсөтүлгөн. Түндүк кыргыздар буга чейин эле кеңири аймакты каратып, учу-кыйырына көз жетпес зор мамлекетке айланган Россия дөөлөттүнүн чеңгээлинде калып, 1868-жылы колониалдык эзүүнүн ак падышалык тилкесине биротоло кабылган.

Романда Жантай уулу Шабдан чыгарманын башынан аягына чейин катышып, анын өмүрү-тагдыры Орусия колонизаторлорунун Кыргызстанды каратып алган кандуу согуштар менен коштолгон тарыхый мезгилдери менен тыгыз байланышат.Атактуу сарыбагыш уруусунун манабы Жантай Карабековдун уулу катары Шабдан жаш кезинен бийликке аралашып,өз элинин тарыхый турмушун жакшы билген, адамдык ар-намыс, жоокердик каармандык сыяктуу руханий жана адеп-ахлактык салттардын, эрежелердин духунда тарбияланган. “Баскын” романында ал бөлүнүп жарылган кыргыз эли падышалык аскерлерге каршылык көрсөтүү менен бөдөө курмандыктарга дуушар болуп каларын түшүндүрүп, элдик дипломатияны кылдат жүргүзүү менен ички чыр-чатактарды токтотууга көп күч жумшап аракеттенгендиги реалдуу окуялардын негизинде чагылдырылат. Бир жагынан Кокон

хандыгынын сарбаздары элди кан төгүү менен коркутуп, талап-тоноп турса, экинчи жагынан падышалык аскерлер кысым көрсөтүп, кырып-жоюп жаткан учурда Шабдан баатыр орустар менен тынчтыкты орнотууга жетишип, көптөгөн улутташтарынын өмүрүн сактап калганы реалдуу окуялардын негизинде чагылдырылат. Чыгармада сүрөттөлгөндү майор Загряжский жетектеген орус аскерлерине Нарынга бараткан жолдо Тайлак баатырдын көтөрүлүшчүлөрү тарабынан чабуул жасалганда, аларды өз жигитери менен коргоп калганы баяндалат.

Белгилөөчү жагдай, улуттук тарыхнаамада Шабдандын өмүрү, мамлекеттик ишмердүүлүгү карама-каршылыктуу, ар түрдүү көз караштар бар. Профессор Т. Кененсариев “Кыргызстандын Орусияга каратылышы” деген фундаменталдуу эмгегинде мындай дейт: “Орус отряды менен кошулган Шабдандын жигиттери К.П.Кауфмандын Наманган тарапка кеткенин угушуп, ошол жакка бет алышты. Жолдо Избаскен, Ботокара чөлкөмдөрүндө Полот хандын жигиттери булардын алдын экинчи жолу тосушту. Барон Шаткельбергдин 1875-жылдын 1-октярындагы рапортунда Избаскен менен Ботокаранын жанындагы көтөрүлүшчүлөр менен болгон кагылушууларда Шабдандын “көрсөткөн эрдиги” жогору баалаган. Өзгөчө манап Шабдан жана менин татар котормочум Шерад экөө Тогуз-Тородон чыккандыгы чек аралык бекет Атай капчыгайынан баштап Наманганга чейин керектүү чалгын маалыматтарын жыйноодо, инсургенттердин чабуулдарын кайтарууда зор көмөк көрсөтүштү деп жазат барон Шаткельберг. Бул окуядан кийин Шабдан Жантай улуу орус жазалоочулары менен бирге Наманганда турду, Анжыянда болду. “Жакшы кызматы үчүн” Шабдан анын жигиттери Георгиев крести, сый халаттар, акча менен сыйланышты. Коженттен октябрдын аяк ченинде Чүйгө кайткан Шабдандын отряды, бир жыл эс алгандан кийин гана М.Д.Скобелевдин чакыруусу менен 1876-жылы июлда Ошко келген болучу” (Кененсариев, 1997). Тарыхый булактарда, романдын сюжеттинде Шабдан баатыр 1876-жылы “Алай канышасы” Курманжан датканы падышалык аскерлердин туткунунан бошотуп алуудагы эмгеги зор экендиги баяндалат. Кагылышуу жана кан төгүүлү коркунучу пайда болгондо, Түркстан чөлкөмүндөгү орус бийлигинин башкы өкүлү генерал М.Д.Скобелев менен сүйлөшүп, Курманжан датканы бошотуп алууга жетишкен. Залкар окумуштуу К.Асаналиев айткандай: “Демек, романдын сюжеттик негизинде эң биринчи иретте кыргыз-орус- мамилеси жатат. Орус адамынын кыргыз жерине келиши, ал кантип келди, кандай максат менен келди, бул өзүнчө маселе, бирок, келишинин өзү кандай тарыхый мааниси бар экени бүгүнкү кыргыз чындыгынын өзүнөн айтпаса да түшүнүктүү болуп турат. Дал ушул тарыхый кырдаал романдын көрсөтүүсү боюнча Шабдан менен Байтиктин тагдырына туура келди” (Асаналиев, 2006).

Жазуучу Шабдан баатырдын акылдуулугун, өз элинин да урмат-сыйына татыганын “караңгыда көз тапкан, капылеттен сөз тапкан” элчилик таланттын жана орус падышачылыгына да берген антын бекем сактап ак дилден кызмат өтөгөнүн кеңири сүрөттөгөн. Ал түгүл, автор Шабдан баатырды ашкере акылдуу, дипломант, берешен, такыба, боорукер инсан катары идеалдаштырып жибергенин айта кетүүгө тура келет. Жазуучунун тарыхый инсандын образын жаратуудагы онунан чыкпаган кошумчаларын профессор У.Култаева таасын байкаган: “Автор Шабдандын образын аяр саясатчы деңгээлине жеткирүү аракетинде болуп, аны өтө эле идеализациялап жибергендей. Агы ыйгарган айрым “адептүүлүк” анын образынын ажарын ачпай эле, текерисинче, чечкинсиз абалга калтыргандыгы катаал мезгилде эл башында турган тарыхый инсандан күткөн үмүтүн актабай калган” (Култаева, 2006).

Чындыгында катаал доордо жашап эл жүгүн көтөргөн Шабдандын баатырдын образындагы мезгил жараткан трагедия ачылбай калган. Анткени орус баскынчылыгынын кесепетинен кыргыз жеринде түзүлгөн кандуу жылдардын, оош-кыйыш кырдаалга аралашкан жана эл башчысы катары жооп бергендей болушу тарыхый зарылдык болучу. Бирок Шабдандын коомдук жана мамлекеттик ишмердүүлүгүндөгү карама-каршылыктардын негизи, тарыхый кырдаал тескерисинче идеалдаштырылып сүрөттөлгөн. Жалпы элдин трагедиясы жеке адамдын Шабдан баатырдын трагедиясы менен терең байланышып, зарыл болгон көркөм-эстетикалык деңгээлге көтөрүлө албай жатканы өкүндүрбөй койбойт.

“Баскын” романы чагылдырган фон К.П.Кауфман, генерал М.Д.Скобелев, майор М.Е.Ионов, барон Витгенштейн, барон Шаткельберг жана башка бир топ согуш ишмерлери тарыхта жашап өткөн адамдар. Алардын баары аборигендердин тукум курут кылып, жерди тазалоо саясатына тикеден-тике катышып, иш жүзүнө ашырган орус падышачылыгынын ишенимдүү чиновниктери болгон. Бирок ушулардын арасында орус баскынчыларынын жүзүн таанткан, көптөгөн кандуу жортуулдарды, кызыл кыргынды уюштурган генерал М.Д.Скобелевдин фигурасы өзгөчө бөлүнүп көрүнүп турат. Ал эми элди кандай ыкма, кандай жолдор менен кыргынга учуратканына бир тарыхый маалыматты келтире кетсек эле жетиштүү болот.

Генерал М.Д.Скобелев жетектеген “Эки-Суу арасына согуштук экспедиция” деген жүрүштүн катышуучусу А.Н.Куропаткин күндөлүгүнө мындай сөздөрдү жазат: “биздин алдыбызда жолуккан айыл-кыштактардын баары өрттөлүүгө буйрук берилип, артыбыздан буралган түтүн гана калып олтурду. М.Д.Скобелев артын карап, жалпы көрүнүшкө ыраазы болуп жатты... Жем-чөп алабыз деген шылтоо менен солдаттар колго тийген нерсенин баарын төшөктөрдү, килемдерди, ала кийиздерди, малды, аттарды, китептерди, жарактуу шаймандарды алып жатты. Бир кенже офицер жана жоон топ солдат аялдарды зордуктап, балдарын муздап жаткан жеринен кармалды” (Павлов ж-а Рабинович, 1936)

М.Д.Скобелев өзү согуштук экспедицияда жүргүзгөн геноциддик, мыкаачы иштерин басма сөз беттерине жарыялабоону өтүнүп, Марьин деген журналистке мынтип кат жазат: «Менин принцибим мындай: Азиядагы бейкутчулук ал жерде кырылган элдин жана кесилген баштын санына түздөн-түз байланыштуу, сокку канчалык катуу болсо, душман ошончолук тынч болот...» (Кененсариев, 1997).

Тарыхый чындыктан кайда качабыз, аны кайда бекитебиз? Мындагы чындык күчүн жазуучу чеберчиликте ачып бергенин айрыкча белгилеп өтсөк болот. Романда “Тынчтык жана илим экспедиция” дегенди коюп түз эле “Военная эспедиция” деп жазалоочу аскерлерди жетектеген орус акимдернин мыкаачылыгы таасын сүрөттөлгөн. Анын ичинде генерал М.Д.Скобелев жетектеген жазалоочу отряддын түштүк кыргыздарга жасаган кандуу жортуулу тарых барагында өчпөс кара тамгалар менен басылып калышы, кан ичкич, каардуу орус генералын мезгил соту түбөлүккө түшпөс кылыч мойнуна асып койгон оор жазанын символу болуп калып калды.

Албетте, Шабдан менен барабар деңгээлде турган генерал Скобелевдин образы жекелик жагы кенен ачылбай эсте каларлык деңгээлге көтөрүлбөй калыптыр. Орус падышачылыгынын типтүү өкүлү, көптөгөн кандуу жортуулдарды уюштурган канкор каармандын образы тарыхый- очерктик мүнөздө эмес, кадимки классикалык романды каармандары талап кылгандай, анын ичи койнуна терең кирип, жеке адамдык касиет сапатын ачып көрсөткөндө,

анын карама-каршысында турган Шабдандын образы да жанданып, дагы бир сапаттык баскычка көтөрүлмөк.

Корутунду

“Баскын” романында орус баскынчыларынын саясий-идеологиялык башкы милдеттерин жүзөгө ашырууда жасаган мыкаачылык иштерин да, ал мезгилдин жүгүн көтөргөн тарыхый инсандардын пендечилик оң, терс сапаттарын да, жазуучу кыргыз элинин драмага толгон тарыхый тагдыры менен тикеден-тике байланышта караган. Алардын чыныгы жүзүн ачып берүүдө жазуучунун жетишкен бир топ ийгилиги элибиздин өз эрки, өз күчү менен орус империясына колония болуп бербегенин автор кашкайта далилдеп чыккан. Эр жүрөк акын А.Осмонов: “Кудайга миң мертебе калп айтсам да, ырыма бир мертебе калп айта албайм” дегендей, Т. Касымбеков да элибиздин өтмүшүнө, татаал тагдырына мезгил бүктөмүнөн сууруп чыгууда чындык жолунан тайбаган, духу күчтүү сүрөткер экендигин дагы бир жолу көрсөтө алды.

Сүрөттөөгө алган доордун катаалдыгы, мезгилдин оош-кыйышы, андагы элдин тагдыры, жеке адам тагдыры, трагедиясы көркөм-эстетикалык жалпылоого көтөрүлүп, мезгилдин панорамалуу картинасы чебер тартылган. Адам, коом проблемасын козгоодо сапаттык бийиктик багытына карай чымырканган изденүүлөр, жаңы табылгалар менен коштолгон. Романда адам менен коомдун карым-катышы тереңдетилип, ар кыл проблемалык аспектен каралган жана маселенин масштабы кеңейген. Ар бир доордун өзүнүн каармандары бар, ошондуктан чыгармадагы тарыхый инсандардын жаркын образдары аркылуу коомдун, мезгилдин кыймылын, улуттун өнүгүш тарыхый жолдору менен да таанышсак болот. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды тарыхый романдарга изилдөөлөрдү жүргүзүүдө, аталган темада курстук, квалификациялык, магистрдик иштерди жазууда баалуу материал болуп саналат.

Пайдаланылган адабияттар

1. Асаналиев К. Поссоветтик доор. Адабий тагдыр. 2 макала. Адабий Ала-Тоо, август, 2006, №12.
2. Касымбеков Т. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. Баскын. Роман.-Б, 2008
3. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романистикасы.-Б, 2006.
4. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Б., Кыргызстан. 1997.
5. Колбаева, Г.И. (2021). Т. Касымбеков жана “Сынган кылыч” романы. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 2, No. 4, сс. 890-898. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_890. EDN: PUWWUX.
6. Павлов С., Рабинович М. Кокандское восстание (1875-1876) М., 1936.
7. Раимбердиева, З. (2020). Кыргыз адабияты сабагында Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романын интеграциялап окутуунун ык-жолдору. *Вестник Ошского государственного университета*, No. 1-4, сс. 216-222. EDN: VKZARY.